

Kerékgyártó T. István

A középosztály hiánya

Csaknem a közhelyszerű szociológiai igazságok közé tartozik immár, hogy a középosztályosodás folyamata az államszocializmusban is érzékelhető volt. Legalábbis a hatvanas évek elejétől kezdődően, mikor – a proletarizálódás ellenére – egyre nagyobb létszámú társadalmi csoportok váltak valamelyest függetlenné az állami újraelosztáson alapuló tervgazdaságtól. S ebben van is igazság. Még akkor is, ha az osztály fogalmát sohasem lehet annyira tág értelemben használni, hogy például a jelentékenyebb vagyoni gyarapodás alapján soroljuk ebbe a kategóriába különböző gondolkodású, foglalkozású, státusú, stb. embereket.

Elfogadva *Robert Michels* kiinduló pontját, valóban látnunk kell, hogy “aki az osztály szót kiejti, tulajdonképpen elválaszt, mint ahogyan aki szolidaritásról beszél, az szociális ellentéteket feltételez. Ennél a műveletnél az elválasztás és az ellentét az elsődleges, az osztály és a szolidaritás a másodlagos. Ezek alapján felállítható a tétel, hogy az osztályok szembenállásának talaja az érdekek különbözősége, vagy megfordítva: az osztály fogalma tulajdonképpen az érdekközösség jelenlétét feltételezi”. S ebből a szempontból nyilvánvalóan sajátos érdekközösséget alkottak a második gazdaságban vagy a szolgáltató szektorban megjelenő társadalmi csoportok. Mindezekelött materiális értelemben, hiszen az anyagi javak és a korlátozott személyi függetlenség tekintetében különböztek például a nagyipari munkásoktól. És éppen a középosztályosodás máig zajló folyamta érzékelteti, hogy a tulajdon és a jövedelem sohasem hozható közös nevezőre. Mert ebbe az osztályba tartozók úgy váltak viszonylag jelentékeny jö-

vedelem részeseivé, hogy *számottevő tulajdon fölött nem rendelkeztek, sőt egyáltalán nem volt tulajdonuk*. Vagyis nem “tulajdonosztályról” van szó. Ennek következményei azokban a magatartásszervező elvekben is megjelentek, melyek inkább a fogyasztásra, mint a felhalmozásra irányultak. A jövedelmek egyenlősége ugyanakkor csak látszat, hiszen a pénzüsszegben kifejezett jövedelem nem fedi az individuálisan és racionálisan adott igényeket és szokásokat.

Az így formálódó “középosztály” legfeljebb tehát “jövedelemosztályként” definiálható, melyet – ugyancsak *Robert Michels* szóhasználatával élve – a standard of living különböztet meg más rétegektől. Valójában az ide tartozók életigényeinek korlátozottságát az is mutatja, hogy nagyban és egészben materiális jellegűek. S amint az mára nyilvánvalóvá vált, főként a második gazdaság tette lehetővé, hogy az államosított első gazdaságban munkavállalóként és nemegyszer megnyomorított bérmunkásként alkalmazott

* (*Robert Michels: A társadalmi osztály. In: Európai műhely II. Pécs, 1990. 799.o.*)

egyének – akik a munkaképes korú népesség nagyrészt alkották – alacsony bérciket itt egészsítsék ki. Jóllehet minden szempontból önkiszákmányoló életmódot folytattak, de ugyanakkor mégis magasabb fogyasztást, életszínvonalat és felhalmozást értek el, mint amire első gazdaságbeli jövedelmekből egyáltalán tellett volna. Nyilvánvalóan az államhatalom *kezdettdl fogva épített a második gazdaságra (még ha ez a szféra mindvégig csak megtírt is volt), hiszen így nem csupán jelentős állami kiadásokat spórolt meg, hanem közvetett módon el is vonta az itt keletkező jövedelmek nagyrésztét.* Így – bárhogyan értékeljük is a két világháború közötti középosztály szociális és kulturális szerepét – arról semmiképp sem feledkezhetünk meg, hogy követett társadalmi értékeiket és életcéljaikat tekintve már csak azért sem válhattak példává vagy modellé, mert az államszocializmus az előző rendszer alapintézményeit változtatta meg egyik napról a másikra. Az egzisztenciális veszélyeztetettség valós élménye vezetett azután olyan túlélési technikákhoz, melyek révén igyekeztek az állampolgárok az állami beavatkozások kiszámíthatatlanságát, követetlenségét újra meg újra minimalizálni.

S ebből a szempontból valóban elgondolkodtató, hogy az államszocializmus egyre finomodó, de voltaképpen végig érvényesülő félelem- és szorongáskeltő tchnikáival szemben milyen konkrét, a gyakorlatban érvényesülő életstratégiák keltek életre. A középosztályi mentalitáshoz legközelebb álló volt az, amelyik a gazdasági autonómia megteremtésére törekedett. Többnyire sikeresen, mivel a Kádár-rezsim ideológiai rendszere fokozatosan kiürült, lényegében rítusgyakorlásra egyszerűsödött. Ennek is köszönhetően a gazdaságban a bürokratikus redisztribúció (újraelosztás) mellett egyre jobban megerősödött a második gazdaság, mely viszonylag nagy

számban teremtette meg a középosztályosodás materiális és mentális feltételeit. és bármennyire felemás módon is, *de mégis szerepet játszott a vállalkozásra kész attitűd megjelenésében, illetve kis mértékben mégiscsak rehabilitálta az egyéni haszonszerzést.* Különösen lényeges körülmény ez azért is, mert az 1949. évi, majd az azt követő államosítással az állampolgároktól lényegében minden termelő vagyont, minden vagyonalapú jövedelemforrást, s ezzel a középosztályosodás materiális bázisát vonták el. Ugyanekkor – ahogyan *Matolcsy György* írja – “kikényszerítettek, lehetővé tették a háztáji rendszer kialakulását, egy sajátos kettős mezőgazdasági szerkezet meghonosodását”, miközben fokról-fokra “szétverték azt a korábbi, meglehetősen konzervatív és alkalmazkodásra csak egy szűk sávban képes falusi-mezőgazdasági élet szerkezetet, tulajdonszerkezetet és magatartásmintát, amelyik önmagától nyilvánvalóan nem tűnt volna el a színról”.

Aminthogy az is kétségtelen, hogy az elmúlt évtizedek amorf “középosztályát” nagyjában-egészében jellemző mentalitás az államszocializmus egész működésével összefüggött. Kivált azokkal a feloldhatatlan és feldolgozhatatlan félelmekkel, melyek a proletarizálódás valóságos réméből származtak. Ennélfogva a nyíltan vagy morogva ellenséges, nyíltan vagy kényszeredetten egymást támogató-elviselő viszony, mely a többi réteggel szemben a “középosztály” tagjaiban kialakult, csak úgy értelmezhető, ha nem feledkezünk el arról, hogy a “középosztályi” lét meglehetősen ingatag alapokon nyugodott. *A függésrendszer a redisztributív hatalomtól és gazdaságtól sohasem szűnt meg, legfeljebb nagyobb volt az a játéktér, melyen belül egzisztenciálisan viszonylag szabadabbá váltak a “középosztálybeliek”.* Vagyis a középosztályosodás megannyi látványos jellemzőjéből

* Matolcsy György: A magyar tőkefelhalmozás. Valóság, 1991. 1.sz. 2.o.

sem következtethetünk arra, hogy valódi középosztály létre is jött. S itt nem csupán az osztálytudat – kissé marxianusnak tetsző – hiányára kell gondolnunk, hanem elsősorban arra, hogy az önlegitimációnak mindvégig hiányoztak a szociális, kulturális és politikai feltételei. Semmilyen szinten nem tudott annyira megszerveződni, hogy a megtapasztalt szabadságtól eredő önérvényesítési lehetőségek felszínre kerülhettek volna. Nyilván önvédelemből sem (melyet mégiscsak a totalitárius rendszer határolt körül), de még inkább azért, mert a bürokratizált államhatalomtól és gazdaságtól nem tudott véglegesen szabadulni.

Így leginkább a “közepes tehetőség” megszületése volt rá jellemző; az “1970-es évtizedben lakást, házat épített és gépkocsit vett, az 1980-as évtizedben villát épített, devizát gyűjtött, második lakást vásárolt, keleti gépkocsiját nyugatira cserélte, értékpapírt vásárolt, és az infláció meggyorsulásáig jelentős forintbetétet tartott”. De a mégoly hasonló fenomenológiai jellemzők sem leplezhetik el a “középosztály” belső tagoltságát, melynek következményei mindmáig érvényesülnek. Jóllehet a rendszerváltozással magántulajdonosi jogviszonyok keletkeztek, de – ahogyan nap mint nap tapasztalhatjuk – valódi magántulajdonosokról mégsem beszélhetünk. Csak részben magyarázza ezt a körülményt, hogy a tőkének minősülő vagyontárgyak nem funkcionálnak tőkeként; sokkal fontosabb azonban az, hogy az állami tulajdon *látszólag radikális* feloszlata után a tőkepiac hagyományos törvényei nem érvényesülnek. Nyilván azért sem, mert a piac leple alatt létrejött új tulajdonviszonyok – melyek elvileg a valódi középosztály megerősödésére lennének hatással – áttekinthetlenebbek, mint akár az államszocializmus sajátos érdekalku-rendszerei, s a piaci értelemben vett racionális viselkedés motívumai is hiányoznak. Egyálta-

lán nem világos, hogy milyen társadalmi csoportok birtokolják a valóságos tőkejavakat, hiszen ezek túlnyomó részével személytelen “szervezetek” rendelkeznek. S nyilvánvalóan különbözik az értékek, a fogyasztási- és magatartásminták elfogadott rendje azok között, akik például a mezőgazdasági kisárútermelés jövedelmét felhasználva képesek a hátrányos helyzetű társadalmi csoportok életszintje fölé emelkedni, illetve azok között, akik szellemi természetű vállalkozásaik révén jutnak privilegiált helyzetbe.

Nem szólva arról, hogy a szociológiai vizsgálatok szerint a magyar társadalomnak csupán körülbelül tíz százaléka tartozik az elitezhez (amely minden tekintetben a legprivilegizáltabb helyzetű), a legalul levőkhöz pedig közel húsz százalék. A kettő között elhelyezkedők viszont nem alkotnak egységes osztályt, hanem nagyon határozottan különböznek egy átlag fölötti és alatti rétegre. S bár a középosztályra lenne jellemző leginkább a vállalkozás ethosa és gyakorlata, miután azonban hosszú időn keresztül azt is az állam joga volt eldönteni, hogy kiből lehet például takarító kisiparos, évtizedeknek kell elteltie, hogy magától értetődően mondja bárki: vállalkozó leszek. Több oka is van ennek. *Főként a tőkehiány, de ugyanígy az is, hogy az államszocializmus erőltetett kollektív szemlélete után a legtöbb embernek nem könnyű megkeresnie azt az utat, amelyik csak a sajátja.* A jövedelmi különbségekből származó “középosztályi” helyzet persze nem csupán a gazdasági viszonyok által körülhatárolt szociális státust jelent. Mert a pozíció szemléletmeghatározóvá és a dolgokat preformáló alakzattá csak a cselekvések dinamikája és rendszere révén változik. S mindez az egyéni habitusban ölt testet, mely éppúgy megnyilvánulhat a vagyonfelhalmozásban, a fogyasztás módjában, mint a kulturális értékek elsajátításában.

* Matolcsy György: i. m. 4.o.

Ha bizonyos közös vonásokat veszünk észre, ezek abból erednek, hogy a "középosztályi" létforma olyan közegként jelenik meg, mely egyszerre fejezi ki a jövedelmi elkülönülést, illetve olyan szemlélemodot, mely a kivívott gazdasági és szociális autonómián alapul.

Ezért is tűnik merő anakronizmusnak, hogy a középosztályt sokan csak tulajdonosi osztályként tudják elképzelni. S itt nem csupán arra kell gondolnunk, hogy a fejlett ipari társadalmakban az önálló tulajdonosok száma az összes keresők alig tíz százaléka körül jár, hanem sokkal inkább arra, hogy az állampolgárok gazdasági és szociális emancipációja olyan tényezőktől függ, mint a társadalombiztosítás rendszere, a jövedelmek nagysága, az életbiztonság, stb. Végére is – s ezt minduntalan hangsúlyoznunk kell – a középosztályosodás elmúlt évtizedekben megindult folyamata nemcsak azt jelentette, hogy megjelentek a tulajdon nem állami formái (a gmkon keresztül a kiszövetkezetekig, és napjainkban a kibontakozó tőkés magánvállalatokig), hanem azt is, hogy a munkavállalók emancipációja megindult. Akárcsak megközelítően is nehéz persze érzékeltetni, *mit jelentett valójában a viszonylagos állampolgári autonómia elérése; mennyi frusztrációt kellett elviselni a támogató jogi, politikai, gazdasági, pénzügyi stb. garanciák híján.* Csak annyit tudunk pontosan, hogy a kezdetben nyíltan, a későbbiekben rejtetten totális ellenőrzésre törekvő hatalom számára bármifajta függetlenség önmagában jelentett kihívást. S ha igaz is az, hogy birtokos, vállalkozó polgárság – azaz *Besitzbürgertum* – nélkül nem beszélhetünk középosztályról, annyira elkerülhetetlen annak kimondása, hogy a civil társadalmat a polgári kultúrát hordozó *Bildunsbürgertum* tartja életben.

S ennek összefüggésében kell látnunk, hogy a két világháború közti középosztály

legfeljebb marginálisan tudta továbbörökíteni tudásának, társadalmi pozícióinak és kultúrájának egy részét az újabb nemzedékre. Középosztály viszont akkor jön létre, ha a tulajdonosok körének bővülésén kívül más feltételek is teljesülnek. Mert – ahogyan *Bauer Tamás* meggyőzően írja - "ha stabil polgári Magyarországot szeretnénk, akkor nemcsak arra kell törekednünk, hogy az eddigiekhez képest bővüljön a tulajdonosok köre, hanem arra is, hogy a kialakuló berendezkedés szerves részévé váljanak a dolgozók által sajátjuknak tekintett, tárgyalóképes szakszervezetek; hogy részben állampolgári jogon, részben a biztosítási elv szerint mindenki biztonságban érezhesse magát betegség, öregség vagy munkanélküliség esetén; hogy nyitott maradjon az oktatási rendszer; hogy a vállalkozók gyors gazdagodását ne a bérből élők tömegeinek nem kevésbé gyors elszegényedése kísérje".* Idáig még nem volt arra példa, hogy középosztály – melynek gyakran szinonimájaként használják a polgárságot – megerősödhetett volna akkor, ha bármely központosuló hatalom igényt tart a gazdasági és politikai folyamatok részletekbe menő szabályozására, felügyeletére vagy egyenesen függőségben tartására. Külön kérdés persze az, hogy maga az ökonomiai elv sem fetiszizálható, mert amíg a minőség, a használati értékért való termelés nem válik dominánssá, amíg a piacgazdaság megeremtése csak óhaj, addig az állami beavatkozás csökkenő szerepéről aligha beszélhetünk.

A megváltozott hatalmi viszonyok önmagukban még nem kényszerítik ki a piacgazdaságtól sohasem függetleníthető középosztály megerősödését. Mint ahogyan az is kétségtelen tény, hogy a középosztályi lét civil alkotóeleme az egyéni szabadsághoz szükséges jogokból – a személyes szabadságból, a szólás- szabadságból, a gondolat- és vallásszabadság-

* Bauer Tamás: Modern polgárosodás Magyarországon. Magyar Nemzet, 1991. augusztus 15.sz. 4.o.

ból, a tulajdonhoz való jogból, az érvényes szerződések kötésének jogából, valamint az igazságszolgáltatáshoz való jogból - áll; politikai alkotóeleme a politikai hatalom gyakorlásában való részvétel jogán; társadalmi alkotóeleme pedig egy civilizált lényhez méltó, a társadalom mindenkori mércéinek megfelelő életviteli jogán alapul. Jóllehet – *Szelényi Ivánt* idézve – a “magyar társadalmi struktúrát, mint a két világháború között, ma is egy kettős társadalmi szerkezet jellemzi, mindkét esetben egy rendi jellegű hierarchia az uralkodó, s az sorvasztja, torzítja az alternatív polgárosodó struktúrát. Mai lehetőségeink azonban talán reményteltebbek, mint mondjuk a harmincas években voltak, mert a mai rendi struktúra bizonytalanabb, kevesebb az önbizalma, s nemereim szerint kevésbé tudja a polgárosodás erőit visszatartani, mint arra az úri középosztály és a földbirtokos arisztokrácia képes volt”.

Kivált azért is, mert újabb úri középosztályt senki sem kívánhat. *Sem nemzeti, sem gazdasági, sem politikai megfontolásokból.* Ugyanakkor a középosztályra jellemző gondolkodásmód és világlátás kikristályosodását az is nehezíti, hogy az államszocializmus idegen és sikertelen emléke még mindig hat. Az elmúlt időszakban ugyanis olyan politikai rendszer működött, mely úgy kezelte a privát gazdasági tevékenységeket, mint félig-meddig büntetendő cselekedeteket, s miközben beolvasztotta a gazdaság, a törvényhozás, stb. szféráját a politikai életbe, védtelenül hagyta az állampolgárt. S ez a valóság többek – között – azért volt embertelen, mert az egyén elvesztette érzékét, lehetőségét képességei értelmes megvalósítására. Mert a valóságból nem lehetett “kiolvasni” a megteendő és helyeslendő elveket. Ám csak a jogokkal bíró és jogokra érvényes polgárra jellemző, hogy önmegnyilvánulásában, gyakorlati és szellemi

tevékenységében *a racionalitás uralkodik, mely megőrzi attól, hogy a pusztá kiszolgáltatottság slkjára süllyedjen.* Ezzel is összefügg, hogy a középosztály léte vagy nem léte irányuló kérdések mindig az osztályt alkotó egyénekre irányulnak; annak tudatában, hogy amit keresünk, az végül az “osztályjelleg” érzékelteti. Csakhogy az államszocializmusban – s ez is evidencia – lehetetlen volt az egyének és csoportok számára érdekeik és identitásuk meghatározása; valójában önmeghatározásuk materiális kritériumok és motívumok alapján történt. Míg a két világháború között joggal beszélhetünk úri középosztályról, a totális államosítás után még metaforaként sem használhatjuk a fogalmat.

Kétségtől igaz az, hogy a középosztályhoz tartozó polgárhoz a legkülönfélébb jellemzők társíthatók. Sajátosságként lehet feltüntetni – mondjuk – a pénzzel és érzelmekkel való takarékoskosságot, a mogorva puritanizmust, az elpuhult kényelemszeretetet, az apró örömeit élvezetét, stb.. Ám a heteronóm és egymásnak ellentmondó sajátosságokból mégis könnyűszerrel kihámozhatók a legfontosabbak. Nevezetesen azok, melyek a középosztályi lét fő attribútumait jelentik. *Igy a materiális függetlenséget, a szabadságot, a morális autonómiát, a kulturális mintaadást.* S én inkább a második jellemzőt tartom fontosnak. Nemcsak azért, mert a szabadság az emberi élet legfőbb javaként fogható fel, hanem azért is, mert olyan értékről van szó, amelynek korlátja csak a mások szabadsága. Elvileg ez is egyértelmű és megfellebbezhetetlen tény. Csak ha konkretizáljuk, akkor válik különössé. Mert a szabadságnak vannak gazdasági, szociális és kulturális feltételei. Ráadásul egymást erősítő vagy gyengítő feltételei. A jövedelmi biztonság fetiszizálása például azért sem helytálló, mert – ahogyan szintén tapasztalhatjuk – a “piaci szereplők magatartása

* Szelényi Iván: Új osztály, állam, politika. Bp. 1990. Európa K., 485.o.

ugyanolyan nehézkes, pazarló és ötletszerű maradt, mint amikor még a tervalku és a közös bürokratikus függés kapcsolta őket egymáshoz. Elhárult viszont minden akadály annak útból, hogy a nemzetgazdaság felhalmozott deficitjét az állampolgárok és munkavállalók nyakába varrják az egyik oldalon, miközben a másikon a gazdaság kapitányai megsokszorozzák magánjövedelmüket”.*

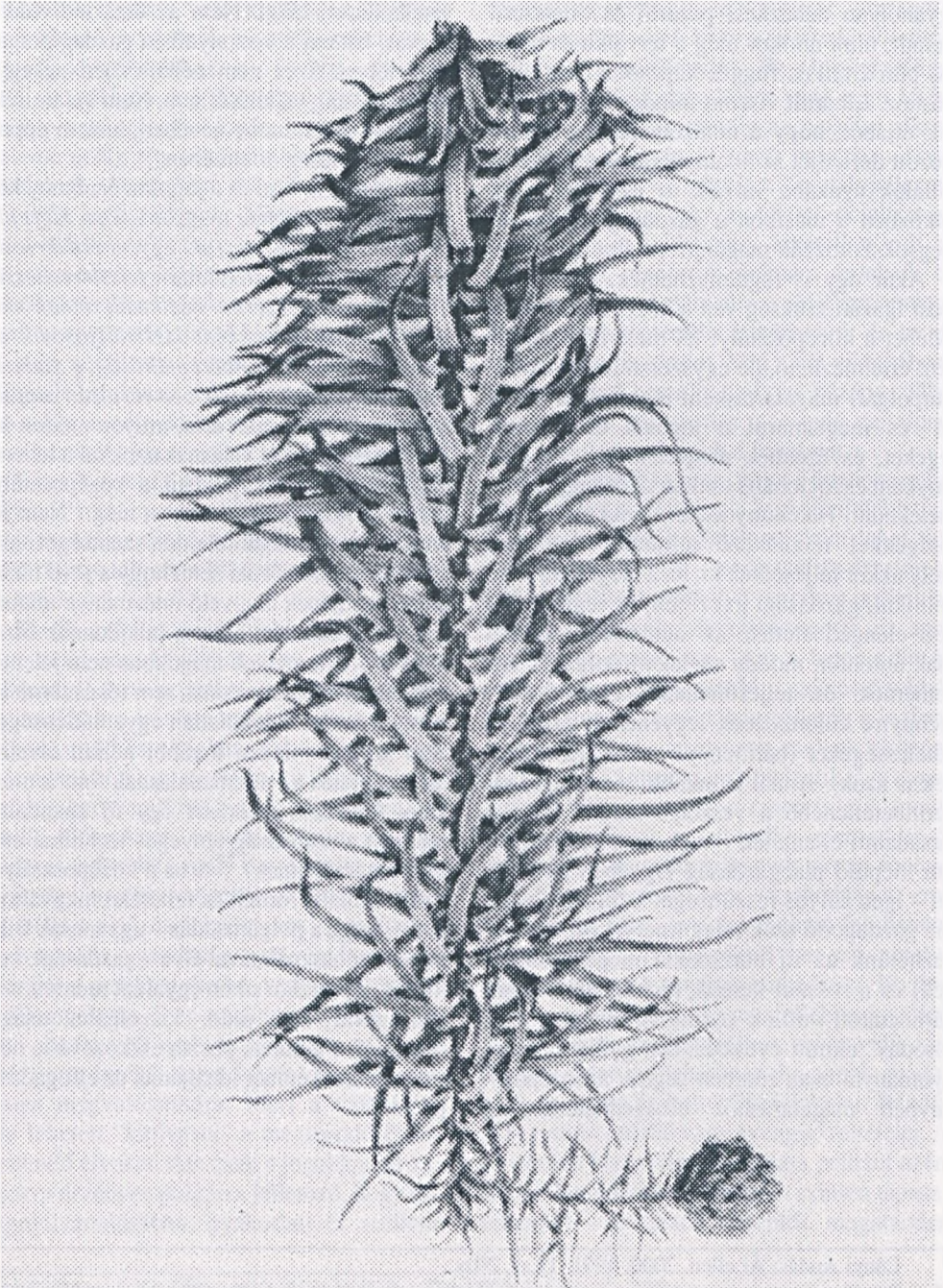
Akár úgy is fogalmazhatnánk, ha valaha, most igazán szükség van a középosztályra. S jöllehet a középosztályi lét materiális státusként értelmezhető, de egyszerűsödő olyan állampolgári magatartásként is, amelyik képes fel- és megismerni a jogokat és kötelességeket, és ezeknek megfelelően – morális lényként és racionális cselekvőként egyaránt – cselekedni. Hatékony képességekkel és lehetőségekkel rendelkező attitűdről van szó, mely akkor teljesedhet ki, ha a megfelelő jogi, politikai, gazdasági intézmények segítik. Ehhez elengedhetetlen az autonómia, hiszen csak autonóm módon cselekvő polgárok követhetnek és teljesíthetnek célokat (bármennyire különbözőek legyenek is azok) és kötelességeket (bármennyire eltérőek legyenek is azok). Annál is inkább, mert egyre elkerülhetetlenebb a veszélye annak, hogy a társadalmi ellentétek – melyek a kezdetlegesen kiépülő piacgazdaság jegyében tárnak fel – igen súlyos feszültséget szülnek a gyorsan gazdagodó szűk réteg (melyet bizvást nevezhetünk az új burzsoázia megtestesítőjének) és a rosszul kereső, munkanélküliségre kárhóztatott milliók között. A „magánpolgárosodás” elmúlt évtizedekben gyökerező hagyományai csak részben segítik a középosztálybeli magatartáshoz elengedhetetlen új

viselkedésmintákat. Nem az üres individualizmus, hanem a viszonyaiban gazdag polgár értelmében. S ez nem nélkülözheti az egymásrautaltság vállalását sem. Nem valamiféle kollektív állameszme nevében, hanem éppen a különműködés értelmében.

A jogokkal bíró és a jogokra érzékeny középosztálybeli polgár magatartása ez. *Mert aki tisztában van jogaival, aki egyéni érdekeit világosan látja és artikulátlan felszínre hozza, állandóan ezek szerint viselkedik annak magatartásában lassanként kikristályosodik az az ethosz, mely az emberi méltóság, a szabadság, az érzelmek tiszteletben tartásán alapul.* Már *Bibó István* utalt arra, milyen módon lehet élni a szabaddá válásnak azokkal a lehetőségeivel, melyeket például a középosztályi léthez társított tulajdon teremt meg. „Nem jelenti ez sem a magántulajdon szentségét, sem korlátlanágát, sőt azt sem, hogy a jövő társadalmi rendjének alapvető intézménye maradjon. De jelenti azt, hogy a tulajdonnak bizonyos formáit, melyek magukban nem jelentenek sem tőkehalmozódást, sem tőkés termelési rendet, sem indokolatlan egyenlőtlenséget, nem szabad minden további nélkül elvetni, mert egyrészt a felszabadulásnak fontos mozgatói lehetnek, másrészt egy új társadalmi rendben a szabadság lényeges technikai eszközei maradhatnak”.** S ha a középosztályosodás aktuális formái és feltételei megváltoztak is, maga a polgárosodás – ugyancsak *Bibó István* szóhasználatával élve – gazdasági, kulturális és politikai síkon egyaránt tudatos, szabadságával élni tudó, kiszolgáltatottságot nem tűró, s uralmak pusztá eszközévé le nem süllyeszthető ember ideáljának az elfogadását jelenti.

* Lányi Andás: *Ár ellen.* 2000, 1991. 11.sz. 20.o.

** *Bibó István: Parasztpárt és polgárosodás.* In: *Válogatott tanulmányok.* Bp. 1986. Magvető K., 429.o.

Makovecz Benjámín: *Cunninghamia Lanceolata*